

SERES ATTILA

**A magyar-szovjet diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok
főbb problémái
1922-1935**

Doktori disszertáció tézisei

**Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar**

**Történettudományi Doktori Iskola
Kelet-Európa története a 19-20. században doktori program**

Budapest, 2006.

Témaválasztás és a kronológiai keretek

Az 1922 és 1935 közötti intervallum Magyarország és a Szovjetunió politikai és gazdasági kapcsolatainak történetében egy tartalmas, és fordulatokban bővelkedő tizenhárom éves időszakot ölel fel. Az általunk kiválasztott kronológiai keretek kezdőpontja és végpontja egy-egy olyan nemzetközi politikai eseményhez köthető, amely a magyar-szovjet bilaterális kapcsolatok további alakulására is befolyást gyakorolt. Disszertációnk kiindulópontjául az 1922. április 10. és május 19. között ülésező genovai konferenciát választottuk, míg végpontjául az 1935. május 16-án megkötött csehszlovák-szovjet kölcsönös segítségnyújtási egyezményt jelöltük meg. A genovai konferencia, valamint Csehszlovákia és a Szovjetunió megállapodása a két világháború közötti magyar-szovjet államközi kapcsolatok történetében jól kivehető, – akár szimbolikusan is tekinthető – korszakhatárokat jelölő dátumok. Először ugyanis éppen a nagy európai multilaterális gazdasági konferencián vetődik fel – a szovjet diplomácia kezdeményezésére – a politikai kapcsolatok normalizálása a két állam között, míg a második eseménnyel egy olyan nemzetközi okmány született meg, amely nyilvánvalóvá tette a magyar és szovjet érdekek antagonizmusát az európai status quo kérdésében, s fokozatos eltávolodást indukált a két ország viszonyában, sőt, végül teljesen külön utakra terelte azok külpolitikáját.

1935-1936 fordulójától kezdődően mind a magyar, mind az orosz (egykori) szovjet forrásbázis töredezett, és olyan irat-együtteseket foglal magába, amelyek forrásértéke meglehetősen egyenetlen. Az 1922-től 1935-ig tartó időszakra vonatkozó iratanyag ugyanakkor mind magyar, mind orosz részről sokkal intaktabb, ezért jóval részletesebben és árnyaltabban kihámozható belőlük az események menete és logikája. Az 1922-1935 közötti időszak elemzése emellett alkalmas arra, hogy a magyar külpolitikának a Szovjetunióhoz fűződő viszonyával kapcsolatban levonjunk néhány általános érvényű, az egész ellenforradalmi rendszer időszakára kivetíthető konzekvenciát. Disszertációnk megírásakor azt kívántuk feltárni, hogy milyen kapcsolódási pontok és töréspontok lelhetők fel a két ország viszonyában a diplomáciai kapcsolataikat megelőző időszakban, illetve milyen politikai és gazdasági tartalommal telítődik Budapest és Moszkva viszonya a diplomáciai kapcsolatok felvételét követően. A magyar-szovjet viszony történetének minél átfogóbb és részletesebb feltárása, és a kutatási eredmények minél szélesebb szakmai körben való megismertetése fontos adalékul szolgálhat a két világháború közötti magyar külpolitikáról folyó szakmai diskurzus álláspontjainak erősítéséhez, gyengítéséhez vagy éppen árnyalásához.

A téma feldolgozásának előzményei és az alkalmazott módszerek

A „szovjetellenesség” mint a két világháború közötti magyar külpolitika egyik vezérmotívuma, a Rákosi-éra egyik alaptézisének számított, de még a Kádár-rendszerben is tartotta magát egy ideig. A magyar külpolitika „szovjetellenes” determinációját ugyanakkor mi magunk – a kutatásaink alapján – bizonyítatlannak érezzük, s semmiképpen nem neveznénk Magyarországnak külkapcsolatainak alakításában domináns szerepet játszó „alapelvnek” vagy „sarkalatos pontnak”.

Természetesen, az 1919. évi Tanácsköztársasághoz és a bolsevizmushoz való viszonyulás befolyásolta a magyar politikai elit későbbi látásmódját, a kérdés mégis komplexebb megközelítést igényel. A magyar-szovjet viszony minőségének mérlegelésekor több szempontot is érvényesíteni kell. Félrevezető lenne például kiemelni a történéseket a geopolitikai helyzetből, a külpolitikai erőtér folyamatos transzformációiból, s nem szabad figyelmen kívül hagyni a belpolitikai változások által generált külpolitikai elmozdulásokat,

illetve a gazdasági szükségszerűség, a gazdasági érdekek felhajtóerejét. A bolsevikellenesség vizsgálatakor szükséges az egyes társadalmi és politikai rétegek elhatárolása, nézeteik időbeli átalakulásának vizsgálata. Kutatásaink is azt a feltételezésünket erősítik, hogy nem szabad egyenlőségjelet tenni például a kormányzati felelősséget vállaló politikai elit és a kormányzati felelősséget nem viselő politikai közvélemény egyes csoportjai közé, lehetőségeik, vagy éppen a tájékozódási körük tekintetében. De ugyanígy, az eltérő álláspontok, érvek és indokok a Szovjetunió és a magyar-szovjet viszony egyes eseményei kapcsán, általában a felső vezetésen és a kormányon belül is tetten érhetők. Ebben a tekintetben korántsem volt mindig azonos véleményen a kormányzó, a kormányfő, a külügyi apparátus, a belügyi tárca, vagy éppen a katonai vezetés.

Érdeemes továbbá felhívni a figyelmet arra is, hogy az 1990-es évek végéig megjelent hazai szakirodalom (tanulmányok, cikkek, monográfiafejezetek) a két állam kapcsolatrendszerének vizsgálatát szinte kivétel nélkül a magyar külpolitika vonulatába illesztette be, a magyar külpolitika céljait, törekvéseit, lehetőségeit, eszközrendszerét és – Juhász Gyula szintézisének megjelenése óta, – nemzetközi feltételrendszerét téve kiindulási alapul. Igaz, ez szervesen összefüggött a szűkös szovjetunióbeli, majd oroszországi kutatási lehetőségekkel, s a szovjet levéltárak korabeli zártságával. Egy diplomáciai kapcsolattörténeti munka esetén a két ország viszonyát célszerű beilleszteni mindkettejük külpolitikájának vonulatába, hiszen ezzel az események sokkal szélesebb keresztmetszetét nyerhetjük, akár még olyan problémák megítélésénél is, mint a magyar politikai elit és közvélemény averziói a bolsevizmussal szemben.

A magyar-szovjet kapcsolatok történetének feltárása során ezért az orosz levéltári források bevonása önmagában nemcsak azért tekinthető elsődleges fontosságú feladatnak, mert eddig egyáltalán nem, vagy csak elvétve kerültek tudományos látókörbe ilyen források, hanem azért is, mert ha párhuzamba állítjuk őket a magyar levéltári anyaggal, és a kettőt parallel használjuk, elkerülhető annak veszélye, hogy túlságosan egyoldalú képet fessünk az események menetéről. Disszertációnkban ezért arra törekedtünk, hogy ahol csak lehetett, a Budapest és Moszkva közti érintkezésre, a hivatalos tárgyalásokra, vagy bizalmas megbeszélésekre utaló orosz forrásokat párhuzamba állítsuk a releváns magyar iratokkal, annak érdekében, hogy az esetlegesen eltérő álláspontok vagy megközelítési módok közvetlenül értékelhetők legyenek.

Tartalmi összefoglaló

Magyarország és a Szovjetunió államközi kapcsolatainak nemzetközi jogi alapjai

Magyarország és a szovjet államok föderációjának bilaterális politikai és gazdasági kapcsolatai már a két teljesen eltérő belső berendezkedésű rezsim megszilárdulásának periódusában kezdtek kibontakozni. Egészen a második világháborúig, tehát az általunk tárgyalt korszak egészen végighúzódva, mindkét ország politikai vezetésén belül tovább éltek azok a legitimációs beidegződések, amelyek a magyar ellenforradalmi rendszer hatalomra kerülését a proletárdiktatúra elleni harc következményének tartották, az ellenkező oldalon pedig a szovjet hatalom genezisének és győzelmének a polgárháború részeként, a tőkés államokkal szemben folytatott intervenciós beavatkozás elhárításához kötötték. Ugyanígy, mindkét ország társadalma – legalább részben – tovább hordozta azokat a negatív reflexeket, amelyek a Magyarországi Tanácsköztársaság vagy éppen a cári Oroszország háborús szerepvállalása, illetve a nemzetközi intervenció és a polgárháború emlékéből fakadtak. Mindez valójában nem zárta ki, hogy a két állam reálisan gondolkodó diplomatái, az ideológiai szempontokat legyűrve, országaik közös külpolitikai és gazdasági érdekei folytán kontaktusba kerüljenek egymással.

Az államközi kapcsolatok kiépítése számára kedvező volt a politikai feltételrendszer, és magyar részről gazdasági szempontok is a Szovjetunióval való viszony rendezését indokolták. A Szovjetunió – egyedüli európai hatalomként – nem ismerte el a trianoni békét, s nem vett részt a versailles-i békerendszer megalkotásában sem. Ezen kívül, a háború után létrejövő román egységállam mindkét ország korábbi területéből jelentős szerzeményekkel gyarapíthatta saját területi állományát, Magyarországtól Erdélyt, Oroszországtól Besszarábiát juttatták hozzá a háborút lezáró békeszerződések és nemzetközi egyezmények. Romániával szemben tehát mind Magyarországnak, mind a Szovjetuniónak jelentős területi követelése volt, ami megteremthette politikai, esetleg katonai kooperációjuk alapját. Igaz, Magyarország a trianoni békeszerződés aláírásával formálisan lemondott elcsatolt területeiről, míg Besszarábia kérdése sokáig nyitott maradt a nemzetközi kapcsolatokban, a szovjet vezetés még formálisan sem hagyta jóvá a terület státuszának megváltoztatását. Gazdasági szempontból azért lett volna előnyös a közeledés, mert az első világháború után súlyos válságba sodródó, korábbi természetes nyersanyaglelőhelyeitől és felvevőpiacaitól megfosztott, az Osztrák-Magyar Monarchia védett belső piacairól a világpiacokra kikerülő, s ezáltal rendkívül éles versenyhelyzetre kényszerített magyar gazdaság kihasználhatta volna a földrésnyi szovjet piac kapacitásait.

Titkos tárgyalások Genovában és Berlinben 1922-ben

A két ország vezető külpolitikuskai, Bánffy Miklós külügyminiszter és Georgij Csicserin külügyi népbiztos már az 1922. évi genovai konferencián titkos tárgyalásokat folytattak az együttműködés lehetséges kereteiről.

Elsősorban a diplomáciai kapcsolatok felvételének kérdése és a Romániával szembeni katonai kooperáció problémája merült fel, gazdasági kérdések nem kerültek szóba. A kettejük „színfalak mögötti” megbeszéléseinek nemzetközi hátterét az 1922. április 16-án aláírt rapallói szerződés alkotta, amelyben a versailles-i rendszer vesztesének, illetve kívülállójának számító két hatalom, Németország és Szovjet-országnak megegyezett a politikai, katonai és gazdasági kapcsolataik elmélyítéséről. A két diplomata megbeszélésein nem született a rapallói szerződéshez hasonló, hivatalos okiraton deklarált megegyezés, ugyanakkor megállapodtak abban, hogy a tárgyalásokat folytatják. A titkos tárgyalásokat Berlinben folytatták magyar részről Kánya Kálmán, a külügyminiszter állandó helyettese részvételével. Kánya sokkal óvatosabbnak bizonyult felettesénél, s nemcsak a szovjet állam elismeréséről nem kívánt tárgyalni, de még a Romániával szembeni együttműködést is csak bizonyos fenntartásokkal fogadta el.

A genovai és berlini titkos tárgyalások végül a szovjet állam hivatalos elismerésének és a katonai kooperáció elmaradása miatt nem hozott kézzelfogható eredményt. Noha a tárgyalások egyértelműen arra utalnak, hogy a magyar kormány felismerte a Szovjetunióval való együttműködésből fakadó előnyöket, a magyar közvélemény sokszor hangoztatott „érzékenységre” hivatkozva még idő előttinek tartotta a hivatalos kapcsolatok kiépítését és elmélyítését a szovjet állammal.

Tárgyalások a diplomáciai kapcsolatok felvételéről 1924-ben

A diplomáciai kapcsolatok felvételét a magyar vezetés csak két évvel később, egy egészen újszerű nemzetközi konstellációban kísérelte meg komolyabban. A szovjet, majd az orosz diplomáciatörténet az 1924. évet a Szovjetunió „első elismerési hullámaként” aposztrofálja, amiatt, hogy több nyugati tőkés állam, így Anglia, Olaszország, Ausztria és Franciaország – nem kis mértékben gazdasági érdekeik által vezéreltetve – elismerte a Szovjetuniót. Moszkva és Budapest közeledését alapvetően ezek a geopolitikai hatások érlelték meg, s a magyar

vezetés lépései a diplomáciai kapcsolatok felvételére a szovjet állammal, ebbe a nemzetközi vonulatba illeszthetők be.

A diplomáciai tárgyalások előkészítésének közvetlen kiváltó oka szintén egy nemzetközi esemény volt: az 1924 márciusának végén, áprilisának elején Bécsben zajló szovjet-román tárgyalások a Besszarábia hovatartozása körüli problémák rendezéséről. A kérdés tárgyalásos megoldása nem állt összhangban Magyarország érdekeivel, amely hosszú távon inkább a szovjet-román ellentétek fenntartását tartotta kívánatosnak a magyar revíziós törekvések érvényesítése miatt.

A magyar kormány elszántságát csak erősítették a különféle gazdasági érdekképviseltek, mindenekelőtt követelései arra, hogy a kormány hárítsa el a két állam közti érdemi kereskedelmi forgalom útjában álló politikai akadályokat, és vállaljon állami bankgaranciát a Szovjetunióba irányuló magyar export finanszírozására. A két ország diplomatái végül Berlinben ültek tárgyalóasztalhoz 1924 augusztusának végén. A tárgyalások eredményeként három okmányt parafáltak: a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételét kimondó, 1924. szeptember 5-ére antedatált egyezményt, illetve a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok jellegét szabályozó 1924. szeptember 12-i egyezményt, s végül sor került egy bizalmas levélváltásra is a felállítandó külképviseletek (budapesti szovjet követség és kereskedelmi kirendeltség, moszkvai magyar követség) személyi létszámának korlátozásáról.

A felek megállapodtak abban is, hogy az okmányokat egyszerre ratifikálják, de a szovjet diplomácia akkor indítja el a ratifikációs eljárást, ha a magyar kormány értesíti, hogy minden akadály elhárult a magyar becikkelyezés elől. Az okmányok ratifikálásához végig a magyar delegáció ragaszkodott, annak ellenére, hogy az 1924. évi IV. tc. („szanálási törvény”) értelmében nem kellett volna a dokumentumokat a Nemzetgyűlés elé terjeszteni, mivel a jogszabály kimondta, hogy a kormány parlamenti jóváhagyás nélkül, saját hatáskörében is köthet nemzetközi kereskedelmi egyezményeket. A magyar ratifikációra végül nem került sor, aminek elsődleges okát az angol-szovjet viszony megromlásában látjuk. Az 1924 októberében hatalomra került angol konzervatív kormány ugyanis felmondta a munkáspárti elődje által kötött angol-szovjet kereskedelmi egyezményt. A magyar kormány ezek után nem kockáztathatta meg azt, hogy a Szovjetunió elismerésével meginogjanak a kiegyensúlyozott kapcsolatai az őt a népszövetségi kölcsön elnyerésében hathatósan támogató Londonnal.

Noha Moszkva még feltétel nélkül beleegyezett a ratifikáció három hónapos határidejének egyszeri elhalasztásába, a másodszori magyar prolongálási kérelmet már csak azzal a feltétellel lett volna hajlandó elfogadni, ha kiveszik az 1924. szeptember 12-i egyezményből a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvére vonatkozó cikkelyt. A magyar kormány ugyanakkor ezt az egész berlini megállapodás legértékesebb pontjának tartotta, ezért kölcsönösen „elejtettek” tekintették a Berlinben megszületett okmányokat. A két állam közti diplomáciai viszony felvételére, majdnem tízévi „interregnum” után, csak 1934-ben kerülhetett sor.

Magyar-szovjet politikai kapcsolatok 1925-1933 között

A kapcsolatok normalizálását ezek után egyik ország vezetése sem vette le véglegesen a napirendről, mind a magyar, mind a szovjet diplomácia figyelemmel kísérte a másik ország külpolitikájának alakulását és belpolitikai életében zajló eseményeket. Magyar részről Tallinn, majd Helsinki, szovjet részről Bécs lett a „megfigyelési pont”, az információszerzési csatorna. A magyar kormányzat a külkereskedelmi orientáció továbbra sem hagyhatta figyelmen kívül a szovjet piacot, igaz, a kommunista propaganda veszélyére hivatkozva, különféle adminisztratív intézkedésekkel igyekezett gátolni egyes export-import üzletek

megvalósulását. A Kreml inkább kivárázó álláspontra helyezkedett Magyarország viszonylatában, és vonalvezetésében arra törekedett, hogy ne rekessze el a politikai közeledés lehetséges csatornáit. A közeledési hajlam meglétére utal Bethlen István miniszterelnök 1926. július 27-i inkepusztai interjúja, amelyben a Szovjetunióval szembeni magyar álláspont revideálását vélte szükségesnek, és kilátásba helyezte egy magyar-szovjet kereskedelmi megállapodás megkötését. Ugyanígy, Makszim Litvinov szovjet külügyi népbiztos-helyettes a szovjet állam súlyosbodó geopolitikai helyzetével érvelve, 1928. december 31-én javasolta a legfőbb párt- és egyben állami döntéshozó szerv, az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Politikai Irodájának, hogy a Kreml akár nagyobb engedmények árán is rendezze a viszonyát Magyarországgal.

A Magyarország és a Szovjetunió közti kapcsolatok megerősítése, és ennek előfeltétele, a diplomáciai viszonyuk megvalósítása, több ország külpolitikai terveibe is beleillett. Az 1920-as évek végén a török, az 1930-as évek elején a német diplomácia tett kísérletet arra, hogy Budapestet Moszkva elismerésére bírja. A magyar külügyi irányítás azonban egyelőre mégis „ellenállt”, és többször is visszautasította ezeket az ajánlatokat. Részben még mindig belpolitikai okokra, nevezetesen a magyar közvélemény „hangulatára” hivatkozott, részben arra, hogy nem kíván egy olyan európai blokkban közreműködni, amelynek fő tengelyében a szovjet-török együttműködés áll.

A diplomáciai kapcsolatok felvétele 1934-ben

A döntő fordulatot a Szovjetunióhoz való viszonyulásban az 1933. év nemzetközi hatalmi elmozdulásai hozták meg. Az európai politikát tekintve ezen belül is Hitler hatalomra kerülését és szovjetellenes politikai kurzusát kell meghatározónak tekinteni. Ennek hatására a szovjet diplomácia lassan és fokozatosan eltávolodott a rapallói szerződéssel fémjelzett német-szovjet együttműködéstől, és áttért az európai status quo-t biztosító erők oldalára, és ezzel együtt feladta a versailles-i rendszer destabilizálására irányuló politikáját. A szovjet külpolitika módosulásainak alappilléreit a Franciaországhoz és szövetségeseihez, és a Németország Duna-medencei expanziójában ellenérdekelt Olaszországhoz történő közeledés, illetve a hagyományosnak tekinthető balkáni török orientáció megerősítése alkották. A magyar-szovjet közeledés másik forrásának az olasz-török ellentétek kiéleződését tekinthetjük a Földközi-tenger keleti medencéje feletti hegemonia megteremtése miatt, melynek következtében Ankara igyekezett szorosabbra fűzni a kapcsolatait a kisantant két balkáni tagállamával, Romániával és Jugoszláviával. Mindez az első világháború óta meglévő kényes balkáni egyensúly felbomlásával fenyegetett.

A szovjet állam elismerésének szándéka Gömbös Gyula miniszterelnök és Kánya Kálmán külügyminiszter törökországi útja során érlelődött meg. A magyar-szovjet kapcsolatok egyengetése miatt kialakult olasz-török vetélkedésből végül is Róma került ki győztesen, és ennek megfelelően a magyar és a szovjet diplomácia közti tárgyalások az olasz fővárosban zajlottak 1934 januárjának végén, februárjának elején. A tárgyalások eredményeként ezúttal is három okmány született. Egy 1934. február 4-re datált jegyzékcsereben kimondták a diplomáciai kapcsolatok felvételét, egy február 6-i jegyzőkönyvben megállapodtak a diplomáciai kapcsolataik modalitásairól, és az 1924. évi bizalmas levélváltással teljesen azonos formában és tartalommal limitálták a külképviseletek személyi állományát.

A Szovjetunió elismerését a keresztény nemzeti szellemiség talaján álló pártok, és a liberális parlamenti frakciók kivételével a magyar közvélemény döntő része helyesléssel vette tudomásul, sőt, bizonyos fenntartásokkal Horthy Miklós kormányzó is támogatta. A magyar vezetés azt remélte a diplomáciai viszony realizálásától, hogy növelheti a mozgásterét az európai politikában, illetve ellensúlyozhatja a Szovjetunió elfordulását Németországtól, és

közeledését Franciaország és kisállami szövetségei felé. A magyar lépés azonban egy nem várt láncreakciószerű folyamatot indított el, 1934 júniusában Csehszlovákia és Románia, majd nem sokkal később Bulgária is elismerte az európai politikában egyre fajsúlyosabbá váló szovjet hatalmat. A szovjet, majd az orosz történetírás ezt a folyamatot aposztrofálta „második elismerési hullámként”.

Noha a magyar elismerés jól beleillett a szovjet külpolitika abbéli törekvésébe, hogy konszolidálja a nemzetközi jogi helyzetét, a Bukarest és Moszkva, de főként a Prága és Moszkva közti szálak összefonódása homlokegyenest ellenkezett a magyar érdekekkel, és Budapest számára nemsokára eliminálta az elismeréséből származó esetleges politikai előnyöket. A diplomáciai viszony egyik fő attribútumának tekinthető külképviseletek megnyitása, a moszkvai magyar és a budapesti szovjet követség felállítása, illetve berendezkedése és apparátusaik végleges megtelepedése is csak rendkívül lassan, a vártnál lassabban haladt előre.

A magyar-szovjet diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok 1934-1935-ben

A két ország viszonyát kissé megterhelte Rákosi Mátyás magyar kommunista politikus másodszori elítélése. Rákosi ügyvédei révén kiterjedt akció indult a fegyházban sínylődő politikus kiszabadítására és kicserélésére az 1848-1849. évi magyar szabadságharc során zsákmányolt magyar zászlókért cserébe. Noha a Külügyminisztérium lehetségesnek tartotta bizonyos türelmi idő elteltével, és azzal a garanciával, hogy Rákosi nem fog agitációt folytatni a legitim magyar kormány és az ország berendezkedése ellen, hogy kiengedjék a fegyházból, az Igazságügyi Minisztérium és az igazságszolgáltatás szervei ezt elleneztek, s Rákosi miatt a szovjet diplomácia sem kívánta kockára tenni a Magyarországgal való kapcsolataiban új, pozitív fejezetet nyitó diplomáciai viszonyát. Sokkal kedvezőbb lehetőségek rejlettek a diplomáciai összeköttetés megteremtése után a két ország kereskedelmi kapcsolataiban, hiszen a politikai akadályok elhárultak a gazdasági kapcsolatépítés elől. A kezdeti puhatolózást mégsem követték érdemi lépések, ugyanis az export-import legfontosabb üzleti problémáját, a hitelkérdést, vagyis a Szovjetunióba irányuló magyar export finanszírozását nem sikerült megoldani.

A magyar és a szovjet érdekek antagonizmusát az európai politika színpadán, az 1935. május 16-án parafált csehszlovák-szovjet kölcsönös segítségnyújtási egyezmény érezte, amely szovjet részről bizonyos megszorításokkal védelmet ígért a csehszlovák államnak egy ellenséges támadás esetére. A magyar politika és közvélemény az egyezményben a pánszláv veszély felerősödését látta. Az orosz történetírás ugyanakkor meggyőzően bizonyította, hogy a csehszlovák-szovjet diplomáciai és katonai együttműködés korántsem volt annyira gyümölcsöző, ahogy azt Magyarországon feltételezték.

Összegzés

A diplomáciai kapcsolatok értékelése

A magyar kormány, de különösen a külügyi apparátus, a Szovjetunióhoz fűződő viszonyt nemcsak az ideológiai premisszák mentén próbálta meg definiálni. Az általunk vizsgált korszakban szinte mindvégig jelen van az a mozzanat, hogy a kormányzati tényezők igyekeznek pragmatikusan közelíteni a Szovjetunióhoz és a magyar-szovjet kapcsolatok teljes komplexitásához. Az általunk fellelt iratok döntő részben azt igazolják, hogy a kormány tagjai és a diplomaták maguk is jobban féltek a saját közvéleményük „hangulatától” és „érzékenységétől”, mint a bolsevik propagandától, mint reális veszélytől. A magyar társadalom esetleges negatív reflexiói, ellenérzései, indulatoktól sem mentes reakciói nem

teremtettek volna kedvező légkört a kapcsolatok kiegyensúlyozott fenntartására a Szovjetunióval. Ennek ellenére a szovjet-magyar államközi kapcsolatok kudarcainak vagy sikereinek magyarázata sokkal inkább a nemzetközi viszonyokban, a geopolitikai erőter folyamatos transzformációiban, ezek hatásaiban, illetve ezek magyarországi politikai interpretációjában rejlik.

A kereskedelmi kapcsolatok értékelése

A gazdasági kapcsolatok tekintetében ugyanez mondható el. Az 1920-as években Magyarország áruforgalmának 70-75%-át ugyanazzal az öt országból álló ország-csoporttal bonyolította le, nevezetesen az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaival (Ausztriával, Csehszlovákiával, Romániával, a Szerb-Horvát-Szlovén Királysággal) és Németországgal. A magyar kivitel és behozatal irányában Ausztria és Csehszlovákia szerepe volt a meghatározó. Az 1920-as, 1930-as évek fordulójára ez a két állam fokozatosan veszít részesedéséből a magyar export-import forgalom teljes volumenén belül. Amilyen mértékben és ütemben veszíti el súlyát Ausztria és Csehszlovákia a magyar külkereskedelmi forgalomban, olyan mértékben és ütemben orientálódik a magyar külgazdaság az olasz és a német piacok felé. Az általunk fellelt dokumentumok annak szükségességét indokolják, hogy ezen a tendencián belül elhelyezzük már a kortársak szemében is hatalmas piaci kapacitást képviselő Szovjetuniót is.

A magyar külkereskedelem orientációs problémáira, kihelyezési gondjaira a Duna-medence gazdasági egységének helyreállítása illetve a német és olasz gazdasági orientáció mellett létezett egy harmadik elmozdulási pont is, a magyar-szovjet gazdasági kapcsolatok fejlesztése és az abban rejlő lehetőségek maximális kiaknázása. A gazdasági nyitás lehetőségét és előnyösségét a Szovjetunió felé, kormányzati szinten is felismerték. A két ország kereskedelmi forgalmának áruösszetétele egyértelműen arra utal, hogy a magyar és a szovjet gazdaság termelési szerkezete jól kiegészíthette volna egymást, vagyis a Szovjetunió éppen azokat a stratégiai energiahordozókat és nyersanyagokat állította elő és exportálta, amelyekre a magyar gazdaságnak égető szüksége volt, illetve a magyar gazdasági vezetés éppen azokat az iparágakat fejlesztette, amelynek termékeit a viszonylag elmaradott szovjet gépgyártás miatt a szovjet piac nagy tételben felvehette volna. Annak azonban, hogy a két ország között nem alakult ki egy intenzív és jelentős volumenű kereskedelmi forgalom, nem kizárólag politikai, ideológiai indokai voltak, hanem legalább ugyanekkora súllyal estek latba a gazdasági, pénzügyi és infrastrukturális (szállítási) problémák is.

Mellékletek

A kereskedelmi forgalom főbb paraméterei

A disszertációnak a Magyarország és a Szovjetunió közötti kereskedelmi kapcsolatokat érintő fejezetein belül összesen 10 táblázat segítségével próbáltuk bemutatni az áruforgalom főbb paramétereit. A táblázatok összeállításánál a magyar statisztikai mutatókat, elsősorban a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal által szerkesztett Magyar Statisztikai Közlemények sorozatát vettük alapul. Ezekből az összeállításokból ugyanis nemcsak a kereskedelmi forgalom intenzitására, volumenére és egyenlegére, hanem áruösszetételére és fajlagos termékszerkezetére is tudunk következtetéseket levonni. Az igényes sorozat egyetlen „szépséghibája”, hogy a Szovjetunióra lebontva nem közöl külkereskedelmi adatokat 1922-től 1924-ig, azzal a megjegyzéssel, hogy erre az országra nem folyt adatgyűjtés. A Statisztikai Közlemények külkereskedelmi adatsorának új folyamát 1929-től kezdték el kiadni, ekkor

jelentek meg visszamenőleg a Magyarország 1922-1926. évi külkereskedelmi forgalmára vonatkozó számadatok.

Szükségesnek véltük annak érzékeltetését is, hogy a magyar-szovjet áruforgalom volumene milyen alacsony szinten mozgott. Ennek megfelelően kiválasztottunk két referencia-országot, Németországot és Bulgáriát. Előbbire azért esett a választásunk, mert a földrajzi, demográfiai paramétereit és gazdasági adottságait tekintve az európai országok sorában egyedül vethető össze a Szovjetunióval. Bulgáriát pedig azért tartjuk alkalmasnak egy ilyen kimutatásban való szerepeltetésére, mert földrajzi kiterjedését és lakosságát tekintve Magyarországgal vethető össze, ugyanakkor gazdasági értelemben nem kötődött olyan szervesen Magyarországhoz, mint például a szintén Monarchia-utódállam, és szintén Magyarországhoz hasonló nagyságú Ausztria.

Természetesen szovjet statisztikák is a rendelkezésünkre állnak, amelyek közül kettőt emelnénk ki. Az 1939-ben megjelent szovjet külkereskedelmi statisztikai gyűjtemény és egy későbbi, már a második világháború után, 1960-ban megjelent külkereskedelmi összesítő közli az 1922 és 1924 közötti vérszegény adatokat. A szovjet statisztikák esetében viszont az a probléma, hogy a szovjet gazdaságszámítási rendszernek megfelelően, gazdasági évadokban számoltak, vagyis az adatokat az egyik év nyarától (július 1-től) a másik év nyaráig (július 1-ig) összesítik. A szovjet statisztikák csak 1929-től térnek át az Európában is meghonosodott rendszerre, ekkor az 1927. július 1-től 1928. július 1-ig tartó időszakot még a hagyományos szovjet módszerekkel mutatják ki, majd 1928 második – csonka – félévét egy önálló időszakként számolják el. 1929. január 1-től kezdődik meg az európai szabvány szerinti gazdaságstatisztikai számítás. Ennél fogva ezek az adatsorok időben keresztezik a releváns magyar statisztikákat. Ezen kívül az 1939. évi szovjet gyűjtemény nem is közli az egyes országokkal folytatott export-import forgalom áruösszetételét, ráadásul az 1960. évi külkereskedelmi összesítő adataival összevetve a kettő adatszerkezete közötti belső ellentmondások miatt nem vállalható egy rájuk alapozott, megbízható és hiteles táblázat összeállítása.

A táblázatok bemutatják a magyar-szovjet áruforgalom intenzitását és volumenét, mind mennyiség (tonna), mind érték (ezer pengő) szerint, az áruforgalom nettó egyenlegét 1925-1928, 1929-1933, illetve 1934-1938 között. Néhány táblázatban feltüntettük a Szovjetunióba irányuló magyar export, és a Magyarországra irányuló szovjet export áruösszetételét és termékszerkezetét. Két táblázat segítségével a magyar-német és a magyar-bolgár forgalom adatain keresztül igyekeztünk érzékeltetni a magyar-szovjet kereskedelmi forgalom dinamikáját.

Felhasznált források és szakirodalom

Doktori disszertációnk végén összefoglaltuk azoknak a főbb levéltári forrásoknak a lelőhelyeit, és a releváns szekunder irodalmat, amelyet felhasználtunk munkánk megírásakor. Az egyes levéltári és könyvtári forráscsoportokat elkülönítettük a forrás jellege szerint. Így szelektívebben nyomon követhetők a hivatkozott források. Az egyes forráscsoportokat a primer források (orosz és magyar levéltári források), a nyomtatásban megjelent források (dokumentumgyűjtemények, törvénytárak és rendelettárak, országgyűlési naplók, memoárok), a monográfiák, a segédkönyvek és adattárak, a folyóiratcikkek és tanulmányok (tanulmánykötetek, szaklapok), illetve a napilapok és hetilapok alkotják.